

บทบาทชายหญิงกับการพัฒนา : บนเส้นทางขบวนการประชาสังคม*

อาจารย์สุชีลา ตันชัยนันท์
คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหิดล

บทนำ

การศึกษาเรื่อง “บทบาทชายหญิงกับการพัฒนา : บนเส้นทางขบวนการประชาสังคม” นี้ มีวัตถุประสงค์ที่จะตอบคำถามเกี่ยวกับ “ประชาสังคม” ในเรื่องบทบาทชายหญิงกับการพัฒนาประชาสังคมในสังคมไทย ใน 3 เรื่องด้วยกัน ซึ่งได้แก่ ปัญหาความไม่เสมอภาคระหว่างเพศในสังคมไทยได้เป็นประเด็นไปสู่การพัฒนาประชาสังคมหรือไม่? เรื่องที่สองคือ ลักษณะและองค์ประกอบของขบวนการดังกล่าวเป็นอย่างไร? และสุดท้ายคือ ทิศทางของบทบาทชายหญิงกับการพัฒนาประชาสังคมในอนาคต

บทความนี้ได้ทบทวนสมมติฐานเกี่ยวกับบทบาทชายหญิงในประเทศไทย และต่างประเทศ การก่อรูปของประชาสังคม ซึ่งเป็นที่แน่นอนว่ามีความจำเป็นที่จะต้องศึกษาถึงขบวนการเรียกร้องสิทธิสตรีในแต่ละช่วงเวลาที่แตกต่างกันเพื่อให้เห็นทิศทางและพัฒนาการของการเคลื่อนไหว ดังกล่าว

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งในองค์ประกอบที่ 1 ของโครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล และได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

ความหมายและแนวคิดของ “ประชาสังคม” ในสังคมไทย

พัฒนาการของแนวคิดประชาสังคมร่วมสมัยได้ก่อตัวขึ้นในสังคมไทยไม่เกินหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา ในขณะ “ประชาสังคม” เป็นที่รู้จักและสร้างความหมายใหม่มากขึ้นภายหลังการพังทลายของค่ายสังคมนิยมหลังมานเหล็ก และการเปลี่ยนจากระบอบเผด็จการรูปแบบต่าง ๆ ไปสู่ระบอบปกครองที่เป็นหรือใกล้เคียงประชาธิปไตยแบบเสรีนิยมมากขึ้น โดยได้ให้น้ำหนักไปที่ “ลักษณะตรงข้ามและดำรงอยู่เหนือรัฐ” ซึ่งธเนศ อาภรณ์สุวรรณ ได้ให้ความหมายว่า ประชาสังคมในทศวรรษนี้จึงเป็นสิ่งที่มีความเป็นอิสระในระดับหนึ่งจากรัฐ ประชาสังคมใหม่ประกอบไปด้วยมิติต่าง ๆ ของชีวิตสังคม ซึ่งรัฐไม่อาจควบคุมหรือละลายไปจนหมดสิ้นได้ ในขณะที่มีทัศนคติเก่าดั้งเดิมของประชาสังคม ซึ่งเป็นวาทกรรมสำคัญทางการเมืองของยุโรปในคริสต์ศตวรรษที่ 17-18 นั้น มีความหมายเดียวกับคำว่า “สังคมการเมือง หรือ Political society” อันเป็นกำเนิดของการสร้างทฤษฎีการเมืองประชาธิปไตยขึ้นมา (ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ, 2540: 3)

อย่างไรก็ตาม การก่อตัวของแนวคิดประชาสังคมร่วมสมัยในระดับโลกนั้นมีสาเหตุมาจากวิกฤตการณ์ของโลก (Global crisis) ไม่ว่าจะเป็นปัญหาสิ่งแวดล้อม ปัญหาโรคเอดส์ ปัญหาเด็กและสตรี ล้วนแต่ไม่สามารถแก้ไขด้วยชุมชน องค์กรหรือหน่วยงานของรัฐภายในประเทศใดประเทศหนึ่ง หากแต่ประชาชนโลกต้องช่วยกันโดยถือว่าโลกเป็นหนึ่งเดียว (Single Operating Unit) ทั้งนี้ ชูชัย ศุภวงศ์ ได้ให้ความหมายและแนวคิดของประชาสังคมไว้ ดังนี้

“—การที่ผู้คนในสังคมเห็นวิกฤตการณ์หรือสภาพปัญหาในสังคมที่สลับซับซ้อนที่ยากแก่การแก้ไข มีวิถึประสงค้ร่วมกันซึ่งนำไปสู่การก่อจิตสำนึก (Civic consciousness) ร่วมกันมาร่วมตัวกันเป็นกลุ่มหรือองค์กร (Civic group/ organization) ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ภาคธุรกิจ เอกชน หรือภาคสังคม (ประชาชน) ในลักษณะที่เป็นหุ้นส่วนกัน (Partnership) เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาหรือกระทำการบางอย่างให้บรรลุวัตถุประสงค์ ทั้งนี้ด้วยความรัก ความสมานฉันท์ ความเอื้ออาทรต่อกัน ภายใต้ระบบการจัดการโดยมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย (Civic network) “ (ชูชัย ศุภวงศ์, 2540:3)

โดยนัยยะของการตีความหมาย คำว่า “ประชาสังคม” ดังกล่าวข้างต้น จึงพอจะกล่าวถึง องค์ประกอบที่สำคัญของประชาสังคม ซึ่งอาจพิจารณาได้จากองค์ประกอบหลักที่สำคัญ คือ ความหลากหลายซึ่งมีตั้งแต่ความหลากหลายของการรวมตัว ความหลากหลายเชิงพื้นที่ ความหลากหลายในรูปแบบของกิจกรรม เป็นต้น นอกจากนี้ ควรมีความเป็นชุมชน มีความสำนึกสาธารณะ เกิดกิจกรรมและความต่อเนื่อง และคุณลักษณะประการสุดท้าย คือ การสร้างเครือข่ายและการสื่อสารติดต่อ

ซูชัย ศุภวงศ์ (2540) ได้เสนอข้อพิจารณาเกี่ยวกับการศึกษาวิจัยประชาสังคมร่วมสมัยไว้ว่า มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาอย่างเป็นระบบเกี่ยวกับการก่อตัวและเคลื่อนไหวของประชาสังคม โดยเสนอให้มีการศึกษาทั้งในภาพรวมของ “ประชาสังคมร่วมสมัย” และศึกษาเฉพาะเจาะลึกของการดำเนินงานในแต่ละด้าน ได้แก่ การพิจารณาจากวิกฤตการณ์ด้านต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยในปัจจุบัน ตลอดจนพิจารณาถึงปัญหาที่สลับซับซ้อนที่ยากต่อการแก้ไขโดยหน่วยงานหรือองค์กรใดองค์กรหนึ่งเพียงลำพัง เช่น โรคเอดส์ ปัญหาการจราจร ปัญหาทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลาย เป็นต้น ซึ่งในการศึกษาครั้งนี้จะได้พิจารณาเรื่องบทบาทชายหญิงกับการพัฒนาประชาสังคมในรายละเอียดต่อไป

บทบาทชายหญิงกับการพัฒนาประชาสังคมในต่างประเทศ

1. สังคมตะวันตก

ในสังคมตะวันตกก็เช่นเดียวกับหลาย ๆ สังคมที่ผู้หญิงมักถูกกีดกันออกจากการมีส่วนร่วมในทางเศรษฐกิจ การเมือง รวมทั้งถูกครอบงำทางวัฒนธรรม เช่น ปรัชญาของกรีก โบราณของ Aristotle มีฐานคติที่ว่า ความเหนือกว่าของเพศชาย เป็นเรื่องของธรรมชาติหรือชีวภาพนั่นเอง และจริยศาสตร์ของเขาจึงเป็นเรื่องที่ผู้ชายพยายามควบคุมผู้หญิงไว้เพื่อให้เธอเชื่อฟัง ดังนั้นผู้ชายที่ปฏิบัติต่อผู้หญิงอย่างเสมอภาคจึงเป็นเรื่องน่าละอาย (Lange, 1983: 1-14)

การที่ผู้หญิงถูกผูกติดอยู่กับธรรมชาติ ถูกกำหนดให้สนใจเรื่องรูปร่างหน้าตา ถูกระบุว่าเป็นเพศที่ต้องการความรัก ความอบอุ่น และความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล และมักจะไม่ค่อยมีความสามารถที่จะคิดเรื่องราวที่ละเอียดลึกซึ้งเป็นนามธรรมได้ ผู้หญิงในสังคมตะวันตกถูกจำกัดบทบาทอยู่ภายในบ้าน มีหน้าที่หลักคือรับใช้ครอบครัว มีภาระเรื่อง “งานบ้าน” ซึ่งรวมถึงการให้กำเนิดและเลี้ยงดูเด็ก ด้วยเหตุนี้เองผู้หญิงในตะวันตกจึงได้รวมตัวกันเรียกร้องสิทธิอันพึงมีพึงได้ของตน ทั้งนี้มีข้อเรียกร้องตั้งแต่สิทธิตามกฎหมาย โอกาสทางการศึกษาไปจนกระทั่งการมุ่งแสวงหาสังคมใหม่ อมรสิริ สันทสุรติกุล และ จิรติ ตั้งศรัทธย์ (2526) ได้สรุปภาพการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิสตรีในประเทศตะวันตกไว้ดังรายละเอียด

1.1 การต่อสู้ของปัจเจกชน

ผู้หญิงตะวันตกเริ่มพูดถึง ปัญหาของผู้หญิงจากจุดยืนในฐานะที่เป็นมนุษย์และพึงได้รับการปฏิบัติต่ออย่างสมศักดิ์ศรีของมนุษย์ ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 18 และ 19 ในประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งขณะนั้นทั้งสองประเทศเริ่มก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมและการปฏิบัติอุตสาหกรรม ผู้หญิงชาวฝรั่งเศสเรียกร้องสิทธิเสมอภาคสำหรับผู้หญิงเป็นครั้งแรกระหว่างการปฏิวัติ

ในช่วง ค.ศ. 1789-1830

ในบรรดาผู้หญิงนักปฏิวัติชาวฝรั่งเศสที่เป็นที่รู้จักกันดีมากที่สุดคนหนึ่งคือ Olympe de Couges เธอได้ตั้งชมรมผู้หญิงหลายแห่ง และที่สำคัญที่สุดในปี 1789 เมื่อมีการอ่านคำประกาศสิทธิมนุษยชนในสมัชชาแห่งชาติ เธอได้ลุกขึ้นประกาศ “สิทธิสตรี 17 ข้อ” อันได้แก่ เสรีภาพทางความคิด สิทธิทางการศึกษา เป็นต้น แต่ในที่สุดเธอก็ถูกประหารชีวิตด้วยกิโยตินด้วยข้อหาที่ว่า “ละเลยคุณธรรมที่เพศหญิงควรจะยึดมั่น”

ในอังกฤษ Mary Wollstonecraft (1759 - 1797) นับเป็นคนแรกที่เสนอปัญหาผู้หญิงอย่างเป็นระบบ เธอได้เขียนหนังสือชื่อ “การพิทักษ์สิทธิสตรี” ซึ่งท้าทายทัศนคติที่มีต่อสตรีเพศในยุคนั้น เธอกล่าวว่าผู้หญิงเป็นมนุษย์ซึ่งมีเหตุผล โดยนัยนี้จึงมีสิทธิโดยธรรมชาติและสิทธิทางการเมืองเช่นเดียวกับชาย

1.2 จากผู้บุกเบิกสู่ขบวนการ : ขบวนการสิทธิสตรีในช่วงต้นศตวรรษที่ 19

ในระยะต้นศตวรรษที่ 19 กระแสนุรักษ์นิยมได้ครอบคลุมบรรยากาศทางการเมืองในยุโรปตะวันตก ความเชื่อมั่นในสิทธิสตรีถูกตราว่าเป็นความคิดอุบาทว์ซึ่งบ่อนทำลายครอบครัวและสร้างความระส่ำระสายให้แก่สังคม อย่างไรก็ตามแม้ว่าพลังเสรีนิยมได้รับชัยชนะ แต่สิทธิพื้นฐานในระบอบประชาธิปไตยหาได้ครอบคลุมถึงผู้หญิง เช่น ผู้หญิงไม่มีสิทธิเลือกตั้ง ผู้หญิงที่แต่งงานแล้วไม่สามารถเป็นพยานในศาล เป็นต้น ผู้หญิงชั้นกลางถูกตัดขาดจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจ กลายเป็นแม่ศรีเรือน และแทบจะไม่มีโอกาสทางการศึกษา

ดังนั้นในขณะที่กรรมกรหญิงส่วนหนึ่งเริ่มเคลื่อนไหวภายใต้อิทธิพลของความคิดสังคมนิยม การเคลื่อนไหวของผู้หญิงชนชั้นกลางได้เน้นไปที่ประเด็นต่าง ๆ เช่น การศึกษา โอกาสในการทำงาน นอกบ้าน การคุมกำเนิด สิทธิในทรัพย์สิน การหย่าร้าง และสิทธิทางการเมือง ผู้หญิงอังกฤษรวมตัวกันเป็นสมาคมต่าง ๆ มากมาย ออกหนังสือพิมพ์ จัดการประชุม ปราศัย เดินขบวน และในระหว่างปี 1848 คลื่นการปฏิวัติได้โหมกระหน่ำยุโรปอีกครั้งหนึ่ง และเป็นครั้งแรกที่ชนชั้นกรรมาชีพในฝรั่งเศสและเยอรมันลุกขึ้นต่อสู้ มีผู้หญิงจำนวนมากเข้าร่วมการต่อสู้เรียกร้องการปลดปล่อยสตรีเพศอย่างสมบูรณ์ทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง อย่างไรก็ตามภายหลังการปฏิวัติผู้หญิงต้องพบกับความผิดหวังเมื่อเธอถูกส่งกลับไปอยู่ในครัวตามเดิม !

1.3 ขบวนการผู้หญิงก่อนสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง

ในช่วงหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 นั้นขบวนการผู้หญิงมีความเกี่ยวข้องกับขบวนการกรรมกรเป็นอย่างมาก เมื่อปรากฏว่าผลกระทบของระบบทุนนิยมต่อโครงสร้างและชีวิตในครอบครัวอย่างชัดเจน เพราะบ่อยครั้งที่ผู้หญิงกลายเป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัวด้วยเหตุผลง่าย ๆ ที่ผู้ชายตกงานหรือละทิ้งครอบครัวไป และเมื่อผู้หญิงกลายเป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัว จะมีอะไรเหลือเป็นข้ออ้างสำหรับผู้ชายที่จะถือสิทธิเป็นใหญ่เหนือเมียและลูก ๆ ยิ่งกว่านั้นการที่ผู้หญิงต้องออกมาทำงานนอกบ้าน ก็เปิดโอกาสให้ผู้หญิงเป็นอิสระจากสภาพที่ต้องพึ่งพาผู้ชายทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของการปลดปล่อยผู้หญิงอย่างแท้จริง

ดังนั้น ผู้หญิงนักสังคมนิยมในยุคนั้น จึงปฏิเสธที่ผู้หญิงจะรวมตัวกันเป็นองค์กรที่เป็นเอกเทศและไม่เห็นด้วยกับการเรียกร้องสิทธิทางการเมืองของผู้หญิงซึ่งเป็นเป้าหมายหลักของขบวนการผู้หญิงในยุคนั้นซึ่งมีสูตรเป็น “กฎหมาย” อย่างไรก็ตาม ผู้หญิงนักสังคมนิยมก็ยังแก้ปัญหาไม่ตกว่าจะประสานการพิทักษ์ผลประโยชน์ในฐานะเพศหญิงเข้ากับการพิทักษ์ผลประโยชน์ของเธอในฐานะกรรมกรหญิงได้อย่างไร ?

1.4 ขบวนการปลดปล่อยสตรีเพศตั้งแต่ช่วงปี ค.ศ. 1960

ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 1 ผู้หญิงตะวันตกในหลายประเทศได้รับสิทธิเลือกตั้งที่พวกเธอเรียกร้องมานับสิบ ๆ ปี อาทิเช่น ออสเตรเลีย แคนาดา เดนมาร์ก เยอรมัน อังกฤษ ฮังการี สวีเดน และสหรัฐ เป็นต้น องค์กรของสตรีที่มีเครือข่ายระดับนานาชาติ เช่น สภาสตรีนานาชาติ ได้เน้นประเด็นการเคลื่อนไหวในเรื่องการพิทักษ์สันติภาพ และพิทักษ์สิทธิของผู้หญิงในด้านต่าง ๆ เช่น สวัสดิภาพของกรรมกรหญิง ความเสมอภาคในการมีงานทำ การคุ้มครองเด็กนอกสมรส ฯลฯ

ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 มีผู้หญิงจำนวนมากเข้าร่วมในขบวนการต่อต้านเผด็จการฟาสซิสต์ นอกจากนี้ผู้หญิงยังถูกระดมกำลังเพื่อทำหน้าที่ทางการผลิตสาขาต่าง ๆ แทนผู้ชายที่ถูกเกณฑ์ทหาร แต่ภายหลังสงครามสิ่งที่ผู้หญิงได้รับคือ การขอร้องให้เธอกลับไปอยู่ในบ้านเพื่อหลักทางให้แก่ผู้ชาย ผู้หญิงส่วนใหญ่ถูกกล่อมให้กลับไหลอยู่ภายในโลกแคบ ๆ ของครอบครัว พอใจกับบทบาทของการเป็นเพียงคู่รัก แม่ เมีย และผู้บริโภคดีดีเท่านั้น

อย่างไรก็ตามใน ค.ศ. 1960 ผู้หญิงก็เริ่มต้นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ Betty Friedan หนึ่งในผู้นำของขบวนการเรียกร้องสิทธิสตรีได้วิเคราะห์ความอึดอัดใจของผู้หญิงชนชั้นกลางในสหรัฐจำนวนมาก โดยในระยะ 10 ปี หลังปี 1965 สังคมตะวันตกได้เผชิญกับขบวนการวิพากษ์วิจารณ์สังคมในหลาย ๆ ด้านซึ่งมักจะมีผู้เรียกขบวนการยุคนั้นว่า “ชายใหม่” ผู้หญิงจำนวนมากทั้งในสหรัฐและยุโรป เริ่มต้น

ตัวต่อการถูกกดขี่ในฐานะเพศหญิงระหว่างที่เข้าร่วมขบวนการดังกล่าว และผู้หญิงได้รวมตัวกันเป็นกลุ่มองค์กรโดยมีวัตถุประสงค์และแนวทางที่แตกต่างกันออกไป

จะพบว่า ปฏิกริยาที่ผู้หญิงตอบโต้ระบบความไม่เที่ยงกันทั้งภายในครอบครัวและในสถาบันสังคมอื่นๆ แสดงออกทั้งในระดับบุคคลและในระดับขบวนการ ทั้งนี้กาญจนา แก้วเทพ ได้จำแนกขบวนการสตรีเป็น 3 ประเภทใหญ่ๆ คือ ขบวนการต่อสู้เพื่อขยายสิทธิสตรี (โดยยังคงรักษาระบบสังคมปัจจุบันไว้) ขบวนการค้นหาเพื่อปลดปล่อยสตรี (Women Liberation) และขบวนการปลดปล่อยสตรีที่มุ่งแสวงหาสังคมใหม่ไปพร้อมๆ กัน (โดยส่วนใหญ่แล้วหมายถึงระบบสังคมนิยม) (กาญจนา แก้วเทพ, 2535:10)

ในขณะที่จรีดิ ติงศกัทธิย์ และสุชีลา ตันชัยนันท์ ได้แบ่งกลุ่มสตรีออกเป็น 4 กลุ่มตามกรอบความคิดทางทฤษฎี โดยใน 3 กลุ่มแรกคือ

แนวทางเสรีนิยม (liberal feminism) แนวทางสังคมนิยม (socialist feminism) และแนวทาง “หัวรุนแรง” (radical feminism) และกลุ่มที่ 4 คือ แนวทางสตรีนิยมเชิงวัฒนธรรม (cultural feminism) ใน 3 กลุ่มแรกมีทัศนะร่วมกันว่า ความแตกต่างระหว่างหญิงและชายเป็นสิ่งที่สังคมกำหนดขึ้นเป็นส่วนใหญ่ และความแตกต่างนี้เองเป็นที่มาของสถานภาพที่เสียเปรียบของผู้หญิง ดังนั้น สังคมที่หญิงและชายจะมีความเสมอภาคกันในฐานมนุษย์ด้วยกันจะต้องไม่ให้ความสำคัญต่อการเอาเพศเป็นเครื่องกำหนดฐานะและคุณสมบัติของสมาชิกของสังคม อย่างไรก็ตาม ทั้ง 3 แนวนี้ก็ยังมีข้อแตกต่างในประเด็นที่ว่าสังคมดังกล่าวนี้จะมีคุณสมบัติอย่างไร จะเปลี่ยนแปลงไปจากที่เป็นอยู่มากน้อยเพียงใด

แนวทางแรก คือ แนวทางเสรีนิยมนั้นเห็นว่า ความเสมอภาคระหว่างเพศเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้โดยสมบูรณ์โดยไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองพื้นฐานของสังคมทุนนิยมเสรีประชาธิปไตย ตัวอย่างของแนวคิดนี้ได้แก่ เบ็ตตี ฟรีเดิน (Betty Friedan) ผู้ริเริ่มก่อตั้งองค์กรสิทธิสตรีของสหรัฐที่ชื่อ NOW ฯลฯ

ส่วนแนวทางสังคมนิยมเห็นว่า การกดขี่ทางชนชั้น ทางเชื้อชาติ และทางเพศ มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างซับซ้อนแนบแน่น ระบบทุนนิยมเป็นสาเหตุของการกดขี่ทางชนชั้น และในขณะเดียวกันก็ใช้ประโยชน์จากความเอารัดเอาเปรียบและการเลือกปฏิบัติต่อผู้หญิง ดังนั้น การล้มล้างระบบเศรษฐกิจการเมืองของสังคมทุนนิยมจึงเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างเพศในระดับการผลิต ชีวิตครอบครัว และเพศสัมพันธ์ ในแง่วิธีการวิเคราะห์ แนวทางสังคมนิยมยอมรับในคุณค่าของการวิเคราะห์แบบมาร์กซิสม์ แต่ในขณะเดียวกันก็เห็นความจำเป็นที่จะต้องตระหนักและวิจารณ์ข้อจำกัดบางประการของมาร์กซิสม์

สำหรับแนวทาง “หัวรุนแรง” นั้น ก็เห็นพ้องกับแนวทางสังคมนิยมเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองขั้นมูลฐาน แต่ข้อแตกต่างที่น่าสังเกตก็คือแนวทางที่สามนี้ให้ความสำคัญต่อการกดขี่ระหว่างเพศว่าเป็นรูปแบบที่ลึกล้ำ และยั่งยืนที่สุดในบรรดาการเอารัดเอาเปรียบทั้งหมด เป็นรูปแบบที่มีมาก่อนและเป็นรากเหง้าของการเอารัดเอาเปรียบทางชนชั้นและเชื้อชาติด้วยซ้ำไป และทัศนะนี้เป็นที่มาของชื่อในภาษาอังกฤษว่า radical feminism นั้นเอง นักทฤษฎีที่สำคัญ ๆ ซึ่งได้ชื่อว่าเป็นผู้บุกเบิกแนวทางนี้ได้แก่ เคท มิลเลทท์, ซูลาสมีท ไฟร์สโตน, อลิซาเบธ เจนเวย์, มิเชลล์ โรซัลโด, ซูซาน บราวน์มิลเลอร์ ฯลฯ ข้อเขียนของแนวทางนี้ได้เปิดประเด็นคำถามใหม่ ๆ ที่เคยถูกมองข้ามไปมากมายทีเดียว แต่ในบางครั้งก็มีแนวโน้มที่จะเน้นปัญหาเชิงจิตวิทยาซึ่งส่วนใหญ่จะวิจารณ์จิตวิเคราะห์แบบฟรอยด์ มีทัศนะในทางลบเกี่ยวกับมาร์กซิสม์ และขบวนการฝ่ายซ้ายโดยทั่วไป ตลอดจนมีแนวโน้มที่จะมองข้ามประสบการณ์ของผู้หญิงที่แตกต่างกันเนื่องจากอยู่ในบริบททางเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรมที่ไม่เหมือนกัน

แนวทางที่สี่ซึ่งน่าจะกล่าวถึงโดยสังเขปก็คือ แนวทางที่เรียกกันว่า สตรีนิยมเชิงวัฒนธรรม (cultural feminism) แนวทางนี้มีทัศนะว่า คุณสมบัติของผู้หญิงที่แตกต่างจากชายนั้นอาจจะกลายเป็นพลังสำคัญของการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษยชาติ จึงเป็นกระบวนการทางทฤษฎีที่มุ่งค้นคว้าเกี่ยวกับการสร้างสรรค์วัฒนธรรมของผู้หญิงที่เป็นเอกเทศ โดยไม่เน้นการเสนอแนวทางเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างใดอย่างหนึ่งโดยชัดเจน

อย่างไรก็ตามนอกจากการวิเคราะห์ในสี่แนวทางนี้แล้วการพัฒนาแนวคิดในการวิเคราะห์ปัญหาสตรีได้มีการพัฒนาให้กว้างขวางออกไปอีก เช่น การวิเคราะห์ในแนวโครงสร้างนิยม (Structuralism) แนวคิดโครงสร้างนิยมนี้ได้พัฒนามาจากทฤษฎีโครงสร้างนิยม (Structuralism) ของ Livis-Strauss ทั้งนี้เพื่อปิดช่องว่างของการวิเคราะห์แนวสังคมนิยม เช่น การอธิบายเรื่องโครงสร้างส่วนบนว่าเป็นเรื่องของอุดมการณ์ โดยจุดเน้นของ Strauss คือโครงสร้างทางจิตวิทยาของระบบสังคมนั่นเอง หรือการศึกษาที่ให้ความสนใจเรื่องภาษาศาสตร์ และระบบสัญลักษณ์ นักสตรีนิยมที่สนใจใช้แนวคิดนี้ได้แก่ Orner (1974), Mitchell (1975) และ Rubin (1975) สำหรับ Mitchell และ Rubin ทั้งสองคนได้ผสมผสานแนวคิดโครงสร้างนิยมกับทฤษฎีมาร์กซิสม์ ฟรอยด์ และอัลธูแซร์ (Truong, 1990 : 38 - 40)

แนวคิดนี้อธิบายปัญหาผู้หญิงไว้ดังนี้ (1) การเอารัดเอาเปรียบสตรีเป็นผลพวงของกระบวนการทางประวัติศาสตร์ (2) การเอารัดเอาเปรียบสตรีนั้นเป็นผลมาจากสภาพทางเศรษฐกิจสังคมมากกว่าเป็นผลมาจากปัจจัยทางชีวภาพและ (3) การเอารัดเอาเปรียบสตรีมีเรื่องของจิตวิทยาและความเป็นอัตวิสัยเข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งทั้งหมดนี้จะมีการผลิตซ้ำผ่านกระบวนการสังคมกรณ์ (Socialization)

จะพบว่าตลอดระยะเวลา 20 ปีที่ผ่านมา การเคลื่อนไหวของขบวนการผู้หญิง การหยิบยกประเด็นปัญหาความไม่เสมอภาคระหว่างเพศ ตลอดจนปัญหาที่รุนแรงเพิ่มขึ้น เช่น ปัญหาโสเภณี ปัญหาความยากจนของสตรี การขาดโอกาสทางการศึกษา และปัญหาความรุนแรงทางเพศ ฯลฯ ทั้งหมดนี้ได้ผลักดันให้รัฐบาลของประเทศต่างๆ ยอมรับในระดับนโยบายถึงความจำเป็นที่จะต้องให้ความสนใจต่อปัญหาความไม่เสมอภาคเหล่านั้น รวมถึงการประกาศทศวรรษสตรีขององค์การสหประชาชาติระหว่าง พ.ศ. 2518-2528 และตลอดไปจนถึงพ.ศ. 2543 นอกจากการเคลื่อนไหวในระดับนโยบายของรัฐบาลแล้ว เรายังพบว่า ในระดับองค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ เช่น มูลนิธิผู้หญิง (ประเทศไทย) ได้สร้างเครือข่าย (network) กับองค์กรต่างๆ ในต่างประเทศ เช่น เยอรมัน เนเธอร์แลนด์ และญี่ปุ่น เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อแสวงหาความร่วมมือในการแก้ปัญหาโสเภณีข้ามชาติ

การวิเคราะห์ปัญหาการเอารัดเอาเปรียบทางเพศตามแนวคิดต่าง ๆ

แนวความคิด	สตรีนิยมแนวเสรีนิยม	สังคมนิยมแบบอุดมคติ	มาร์กซิสต์	สตรีนิยมแนวสังคมนิยมยุคต้น	สตรีนิยมแนวสังคมนิยมยุคปัจจุบัน	สตรีนิยมแนวหัวรุนแรง
รากเหง้าของการเอารัดเอาเปรียบทางเพศ		- ทรัพย์สินส่วนบุคคล - ครอบครัวแบบผิวเดียวเมียวเดียว			- การซูตรีมูลค่าส่วนเกิน - เพศสัมพันธ์ที่มีชายเป็นเจ้าของประเพณี - การแบ่งงานระหว่างเพศ	- ชนชั้นทางเพศ - การผลิตซ้ำ
ยุทธศาสตร์เพื่อการเปลี่ยนแปลง	แนวทางปฏิบัติ	การเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้าง	การเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้าง		- การเปลี่ยนแปลงในด้าน - การซูตรีมูลค่าส่วนเกิน - การวิเคราะห์เรื่องงานของผู้หญิง	- การเปลี่ยนแปลงในเรื่องการผลิตซ้ำ - การล้มล้างระบบชายเป็นใหญ่
ยุทธวิธีไปสู่การเปลี่ยนแปลง	- การแก้ไขกฎหมาย - การศึกษา		- องค์การจัดตั้งของกรรมกร - การปลุกจิตสำนึกของกรรมกร - การส่งเสริมให้ผู้หญิงเข้าร่วมในกระบวนการผลิต - ขบวนการปลดปล่อยสตรีต้องเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการปลดปล่อยทางชนชั้น	- องค์การจัดตั้งที่เป็นเอกเทศของสตรี - ค่าตอบแทนสำหรับงานบ้าน - การควบคุมร่างกายและเพศสัมพันธ์โดยผู้หญิงเอง - การควบคุมภาวะเจริญพันธุ์โดยผู้หญิงเอง - การยอมรับรูปแบบความสัมพันธ์ทางเพศที่นอกเหนือจากความสัมพันธ์แบบชาย-หญิง เช่น หญิง-หญิง	- องค์การจัดตั้งที่เป็นเอกเทศของสตรี - การควบคุมร่างกายและเพศสัมพันธ์โดยผู้หญิงเอง - การควบคุมภาวะเจริญพันธุ์โดยผู้หญิงเอง - สร้างวัฒนธรรมของผู้หญิง - การยอมรับรูปแบบความสัมพันธ์ทางเพศที่นอกเหนือจากความสัมพันธ์แบบชาย-หญิง เช่น หญิง-หญิง	

ที่มา : จิรติ ตั้งศรัททิย และ สุชีลา ตันชัยนันท์ (2529)

2. สังคมที่ไม่ใช่ตะวันตก

ในขณะที่ยุคศตวรรษที่ 18 และ 19 ผู้หญิงในสังคมตะวันตก อาทิ ผู้หญิงอังกฤษ และ ผู้หญิงฝรั่งเศสได้ลุกขึ้นมาเรียกร้องสิทธิเสมอภาคต่อสังคมทุนนิยม ผู้หญิงในอีกซีกโลกหนึ่งซึ่งไม่ใช่ตะวันตกก็ได้ลุกขึ้นมาเรียกร้องเอกราชของประเทศ ควบคู่ไปกับการเรียกร้องสิทธิเสมอภาคของเพศหญิงไปพร้อมๆ กันด้วย ผู้หญิงเหล่านั้นได้แก่ผู้หญิงอินเดีย ผู้หญิงอียิปต์ ผู้หญิงจีน เป็นต้น

ในที่นี้จะได้ยกตัวอย่างการเรียกร้องสิทธิสตรีของผู้หญิงอินเดีย และผู้หญิงอียิปต์เพื่อให้เห็นภาพพอสังเขป ถึงแม้ว่าสังคมอินเดียและอียิปต์จะมีความแตกต่างกันของระบบสังคมและวัฒนธรรมเศรษฐกิจการเมือง แต่สิ่งหนึ่งที่อาจจะไม่แตกต่างกันมากนักคือ ปัญหาการเอารัดเอาเปรียบสตรีเพศของประเทศทั้งสอง ทั้งอินเดียและอียิปต์มีประวัติศาสตร์อันยาวนานของการเป็นอาณานิคมของอังกฤษในช่วงศตวรรษที่ 18 (อินเดีย) และศตวรรษที่ 19 (อียิปต์) ดังนั้นขบวนการปฏิรูปสังคมและขบวนการต่อสู้เพื่อสิทธิสตรีได้เติบโตขึ้น พร้อมกับกระแสชาตินิยมและกระแสต่อต้านจักรวรรดินิยมซึ่ง ayawaxdena (1982) ได้สรุปไว้ดังนี้

2.1 ขบวนการปฏิรูปสังคม

สถานภาพของผู้หญิงอินเดียมีความแตกต่างกันไปในแต่ละช่วงเวลาของประวัติศาสตร์ นอกจากนี้ยังรวมถึงปัจจัยชุมชน ศาสนา และเชื้อชาติ ขบวนการปฏิรูปสังคมเกิดขึ้นจากปัจจัยภายนอก เช่น ผลของระบบการศึกษาแบบอังกฤษซึ่งได้สร้างปัญญาชนยุคใหม่ขึ้นในสังคม และปัจจัยภายใน เช่น ขบวนการชาตินิยมที่ต่อต้านคริสตศาสนาและวัฒนธรรมตะวันตก ขบวนการปฏิรูปสังคมได้หยิบยกปัญหา การเผาแม่หม้าย (sati) การแต่งงานใหม่ของผู้หม้าย ปัญหาระบบหลายเมีย และสิทธิในทรัพย์สินของสตรี รวมทั้งปัญหาการแต่งงานเด็ก (child marriage) ขึ้นมาเคลื่อนไหวโดยในปี 1874 กฎหมายว่าด้วยสิทธิในทรัพย์สินอนุญาตให้หญิงหม้ายได้ทรัพย์สินของสามี เท่ากับลูกชาย แต่ยังไม่มียกเว้นหรือทำการซื้อขายทรัพย์สินเหล่านั้น สำหรับลูกสาวยังคงไม่มีสิทธิในทรัพย์สินเหมือนเดิม

ปัญหาการศึกษาของสตรีเป็นเรื่องสำคัญของขบวนการปฏิรูปสังคมทั้งในอินเดียและอียิปต์ การเคลื่อนไหวเรื่องโอกาสทางการศึกษาของสตรีนี้ได้กลายเป็นประเด็นที่มีผู้เข้าร่วมอย่างกว้างขวางทั้งฝ่ายเสรีนิยมและฝ่ายอนุรักษนิยม ทั้งนี้เนื่องจากประเด็นเรื่องการศึกษาเป็นที่ยอมรับของคนทั่วไปมากกว่าประเด็นอื่นๆ ที่กระทบกระเทือนความเชื่อทางศาสนา เช่น เรื่องการเผาแม่หม้าย เป็นต้น

อย่างไรก็ตามคนส่วนใหญ่เชื่อว่าการศึกษาของผู้หญิงจะช่วยให้ผู้หญิงพัฒนาตนเองได้ดีขึ้นในฐานะแม่และภรรยา นอกจากนี้ยังทำให้ผู้หญิงรักษาค่านิยมของสังคมได้ดีขึ้น

ขบวนการปฏิรูปสังคมได้หยิบยกปัญหาความเสมอภาคระหว่างเพศขึ้นมาเคลื่อนไหวตั้งแต่ครึ่งหลังของศตวรรษที่ 19 การเคลื่อนไหวส่วนใหญ่เป็นการเคลื่อนไหวของปัญญาชน เช่น การ

ออกหนังสือเผยแพร่ความคิด เช่น Ahmed Fares El Shidyak (1855) เขียนหนังสือชื่อ ‘One Leg Crossed over the Othee’ เป็นต้น นักปฏิรูปเหล่านี้มีความเห็นว่า “ประเทศชาติจะไม่เจริญก้าวหน้าถ้าไม่มีการยกระดับสถานภาพของสตรี” นอกจากนี้แล้วการศึกษาของผู้หญิงยังเป็นการส่งเสริมบทบาทมารดาและความสัมพันธ์อันดีระหว่างสามีและภรรยา ในท่ามกลางการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิสตรีนี้ก็ได้นำปฏิริยาต่อต้านเกิดขึ้นในกลุ่มชาตินิยมเช่นกัน โดยกลุ่มชาตินิยมเห็นว่าการเคลื่อนไหวปัญหาสิทธิสตรีจะทำให้ขบวนการชาตินิยมไม่เข้มแข็งและทำให้ประเด็นการต่อสู้หลากหลายเกินไป

2.2 ผู้หญิงและขบวนการชาตินิยม

ระบบการศึกษาสมัยใหม่ได้สร้างกลุ่มชนชั้นกลางผู้มีการศึกษาดีในสังคมอินเดีย ผู้หญิงเหล่านี้ทั้งฮินดูและมุสลิมได้มีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมทางการเมือง เช่น การเข้าร่วมกับสมัชชาแห่งชาติอินเดีย ซึ่งก่อตั้งเมื่อปี 1885 ผู้หญิงอินเดียได้เข้าร่วมกิจกรรมของสมัชชาแห่งชาติอินเดียอย่างต่อเนื่องจนถึงต้นศตวรรษที่ 20 ซึ่งการต่อต้านอังกฤษความรุนแรงขึ้น เช่น การนัดหยุดงานของกรรมกรที่บอมเบย์ การลอบสังหาร และการใช้ระเบิดที่ปัญจาบและเบงกอล เป็นต้น ผู้นำคนสำคัญของอินเดียยุคนั้นคือ มหาตมะ คานธี ซึ่งเน้นหนักอหิงสาธรรมในการต่อสู้ ได้กล่าวยกย่องผู้หญิงในเรื่องนี้ว่า “ผู้หญิงมีความกล้าหาญที่จะเสียสละตนเองมากกว่าผู้ชาย”

ในอียิปต์ปัญญาชนสตรีได้มีส่วนร่วมในขบวนการชาตินิยมซึ่งส่วนใหญ่มีบทบาทเผยแพร่ความคิดเรื่องสิทธิสตรีทางหนังสือ ก่อนปี 1914 ปรากฏว่ามีวารสารผู้หญิงประมาณ 15 เล่ม นอกจากนี้ผู้หญิงอียิปต์ยังเข้าร่วมการปฏิวัติในปี 1919 ผู้หญิงเหล่านี้ได้ร่วมเคียงบ่าเคียงไหล่กับผู้ชาย ทำการตัดสายโทรศัพท์ สร้างสิ่งกีดขวางทางรถไฟเพื่อหยุดยั้งขบวนทหารอังกฤษ

และในปี 1923 Huda Sharawi และผู้หญิงชนชั้นกลางกลุ่มหนึ่งได้จัดตั้งสหภาพเพื่อสิทธิสตรีอียิปต์ขึ้น ซึ่งสหภาพแห่งนี้เน้นในเรื่องการศึกษา สังคมสงเคราะห์และการแก้ไขกฎหมาย และแม้ว่าประเทศอียิปต์ได้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญใหม่ในปี 1924 แต่ผู้หญิงอียิปต์เพิ่งได้รับสิทธิเลือกตั้งอีก 30 ปีต่อมา และในปี 1979 สมาชิกสภาผู้แทนสตรีมีจำนวน 30 คน จากสมาชิกทั้งสิ้น 392 คน นอกจากนี้ยังมีการแก้ไขกฎหมายเพื่อให้สิทธิประโยชน์ต่อผู้หญิงกรณีแต่งงาน และหย่าร้าง

2.3 ผู้หญิงกับขบวนการปฏิวัติเพื่อชาติ

การเคลื่อนไหวของขบวนการคตินิยมของอินเดียนั้นบางกลุ่มได้ยึดแนวทางการต่อสู้แบบรุนแรง หรือขบวนการปฏิวัติเพื่อชาติซึ่งได้แก่ กลุ่มในเบงกอล ปัญจาบ และมหาราษ รวมทั้งการเคลื่อนไหวในต่างประเทศซึ่งการเคลื่อนไหวดังกล่าวได้มีสตรี เข้าร่วมด้วย เช่น Sushila Devi ผู้เคยถูกจับหลายครั้งจากการต่อสู้ เป็นต้น

จากบทเรียนของประเทศอินเดียและอียิปต์นั้น จะพบว่าปัญหารวมที่พบในหมู่ประเทศโลกที่สามคือ การต่อสู้เพื่อเอกราช และขบวนการชาตินิยมมักจะไม่ให้ความสำคัญต่อปัญหาความเสมอภาคระหว่างประเทศ ตัวอย่างเช่น ในประเทศอินเดียนั้นแม้ดูเหมือนว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นคล้ายกับการเปลี่ยนแปลงอย่างถอนรากถอนโคน เช่น ให้โอกาสทางการศึกษาแก่สตรี อย่างไรก็ตามผู้หญิงอินเดียยังถูกจำกัดบทบาทของครอบครัวและกรอบที่สังคมกำหนด เช่นเดียวกับผู้หญิงอียิปต์ซึ่งยังคงตกอยู่ภายใต้โครงสร้างสังคมแบบเดิม ๆ

จะพบว่าตลอดระยะเวลา 20 ปีที่ผ่านมา การเคลื่อนไหวของขบวนการต่อสู้เพื่อสิทธิสตรี การหยิบยกประเด็นปัญหาความไม่เสมอภาคระหว่างเพศ ตลอดจนปัญหาที่รุนแรงเพิ่มขึ้น เช่น ปัญหาโสเภณี ปัญหาความยากจนของสตรี การขาดโอกาสทางการศึกษา และปัญหาความรุนแรงทางเพศ ฯลฯ ทั้งหมดนี้ได้ผลักดันให้รัฐบาลของประเทศต่าง ๆ ยอมรับในระดับนโยบายในความจำเป็นที่จะต้องให้ความสนใจต่อปัญหาความไม่เสมอภาคเหล่านั้น รวมถึงการประกาศทศวรรษสตรีขององค์การสหประชาชาติระหว่าง พ.ศ. 2518 - 2528 และตลอดไปจนถึง พ.ศ. 2543 นอกจากการเคลื่อนไหวในระดับนโยบายของรัฐบาลแล้ว เรายังพบว่า ในระดับองค์กรพัฒนาเอกชนต่าง ๆ เช่น มูลนิธิผู้หญิง (ประเทศไทย) ได้สร้างเครือข่าย (network) กับองค์กรต่าง ๆ ในต่างประเทศ เช่น เยอรมัน เนเธอร์แลนด์ และญี่ปุ่น เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อแสวงหาความร่วมมือในการแก้ปัญหาโสเภณีข้ามชาติ

บทบาทชายหญิงกับการพัฒนาประชาสังคมในประเทศไทย

1. หลังสนธิสัญญาเบาริงจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง (พ.ศ. 2398-2475)

1.1 การต่อสู้ของปัจเจกบุคคล

ได้มีการศึกษาเกี่ยวกับกระแสการเรียกร้องสิทธิสตรีในช่วง พ.ศ. 2398-2475 (หลังสนธิสัญญาเบาริง จนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง) ผ่านเอกสาร อันได้แก่ วารสาร และหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ของผู้หญิงที่เริ่มตีพิมพ์ตอนปลายสมัยรัชกาลที่ 5 เช่น การศึกษาของศิริพร สะโครบานีค (2526) และการศึกษาของจิตติมา พรอรุณ (2538) ซึ่งเป็นการศึกษาจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ เป็นต้น

ในช่วงหลังสนธิสัญญาเบาริง มีการต่อสู้เพื่อสิทธิทางเพศของหญิงชาวบ้านสองคน คือ อำแดงจัน และ อำแดงเหมือน ดูเหมือนว่าจะเป็นครั้งแรกที่มีการบันทึกไว้ในประวัติศาสตร์และเป็นครั้งแรกที่ผู้หญิงเรียกร้องสิทธิพึงมีพึงได้ของตนในฐานะที่เป็นคน อำแดงเหมือนเรียกร้องสิทธิที่จะเลือกคู่ครองตามที่ตนปรารถนา ส่วนอำแดงจันเรียกร้องสิทธิที่จะเป็นเจ้าของร่างกายของตนมิให้ถูกขายเป็นทาส และการต่อสู้ของหญิงทั้งสองคนทำให้รัชกาลที่ 4 ทรงตระหนักถึงความไม่

เป็นธรรมที่หญิงได้รับในสมัยนั้น โดยทรงโปรดให้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขกฎหมายลักพา เมื่อ พ.ศ. 2408 โดยให้สิทธิในการเลือกคู่ครองแก่หญิง และกฎหมายผัวชายเมีย บิดามารดาชายบุตร ที่ทำให้ “หญิงเป็นควาย ชายเป็นคน” นั้นเสีย เมื่อ พ.ศ. 2411 โดยระบุว่าผัวจะชายเมียไม่ได้ถ้าเมียไม่ยินยอม (ยกเว้นเมียทาส) (ศิริพร สะโครบานันต์, 2526: , จิตติมา พรอรุณ, 2538) สาเหตุที่ปรากฏหลักฐานการยื่นถวายฎีกาเรียกร้องสิทธิสตรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นครั้งแรก จิตติมา พรอรุณอธิบายว่า เนื่องด้วยรัชกาลที่ 4 ทรงมีนโยบายที่จะยกระดับสภาพของสตรี อันเป็นส่วนหนึ่งในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยสอดคล้องกับวัฒนธรรมตะวันตกซึ่งเผยแพร่แนวคิดการปฏิบัติให้เกียรติต่อสตรีสู่สังคมไทยขณะนั้น ซึ่งมีการปรับเปลี่ยนประเพณีบางประการ เริ่มจากการแก้ไขระเบียบข้อบังคับสตรีในราชสำนัก โดยอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในทูลลาออกจากราชการได้

ต่อมาเมื่อสังคมไทยเข้าสู่สมัยปฏิรูปประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเนื่องจากประเทศไทยได้รับอิทธิพลของวัฒนธรรมตะวันตก รวมทั้งการเผชิญหน้ากับภัยคุกคามจากสิทธิจักรวรรดินิยมส่งผลให้ผู้นำประเทศตระหนักถึงความจำเป็นในการปฏิรูปประเทศทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม การศึกษา กฎหมาย ตลอดจนแก้ไขขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ของไทยให้ทันสมัยซึ่งการปฏิรูปประเทศได้ส่งผลกระทบต่อสตรีในสังคมไทยด้วย

นอกจากนี้ผู้หญิงชนชั้นกลางซึ่งเติบโตขึ้นพร้อม ๆ กับการแทรกตัวของระบบทุนและการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการผลิตตลอดจนการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยได้กลายเป็น “ผู้นำ” ในการเรียกร้องสิทธิสตรี ประเด็นเรียกร้องมี 2 เรื่องคือ เรื่องการศึกษาและกฎหมายผัวเดียวเมียเดียว จะพบว่าโรงเรียนสำหรับผู้หญิงทั่วไปจัดตั้งขึ้นเมื่อพ.ศ. 2444 และในพ.ศ. 2457 มีหญิงศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนราว 11,400 คน โดยมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาเมื่อ พ.ศ. 2464

หญิงที่ได้รับการศึกษาในระยะแรกได้ออกวารสาร “กุลสตรี” ในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 จุดมุ่งหมายหลักของ “กุลสตรี” ก็เพื่อเผยแพร่ความรู้โดยเฉพาะงานบ้านงานเรือนแก่ผู้หญิง แต่ขณะเดียวกันก็เรียกร้องให้มีการส่งเสริมโรงเรียนสำหรับผู้หญิงให้มากขึ้น กระแสการเรียกร้องของผู้หญิงในระยะนี้ ทำให้กรมหมื่นไชนนาทนเรนทร ผู้รับผิดชอบในเรื่องการศึกษา ทรงแสดงความคิดเห็นว่า ผู้หญิงควรจะมีโอกาสได้เล่าเรียนสูงเท่ากับชาย แต่ต้องไม่เรียนวิชาที่เป็นอาชีพของชาย โดยเฉพาะในเรื่องการบริหารปกครองประเทศนั้นมิใช่เรื่องของหญิง

นอกจากเรื่องการศึกษาแล้ว หญิงไทยสมัยนั้นยังเรียกร้องให้มีการออกกฎหมายผัวเดียวเมียเดียว พวกเธอชี้ให้เห็นว่าระบบหลายเมียทำให้เกิดปัญหาสังคมหลายอย่าง เช่น ทำให้ภรรยาเดิมถูกทอดทิ้ง เกิดความสับสนทางการเงิน ที่สำคัญคือจำนวนโสเภณีเด็กเพิ่มขึ้น

1.2 การจัดตั้งองค์กรสตรี

หนังสือสตรีไทย (2468) พยายามกระตุ้นให้มีการจัดตั้งสมาคม “อุปถัมภ์กันารี” ขึ้นเพื่อให้ความช่วยเหลือแก่หญิงที่อยู่ในระบบโสเภณี และหญิงที่ตกทุกข์ได้ยาก โดยการจัดตั้งองค์กรสตรีเป็นจริงขึ้นหลังจากนั้น 7 ปี คือ ในปี พ.ศ. 2475 ได้มีการจัดตั้ง “สมาคมสตรีไทยแห่งกรุงสยาม” ขึ้น และบุคคลสำคัญคนหนึ่งที่มีส่วนช่วยให้สมาคมนี้เกิดขึ้น คือ บรรณานิการณีย์ของหนังสือพิมพ์รายวัน “หญิงไทย” และยังมี แรม พรหมโบล เนติบัณฑิตหญิงคนแรกของเมืองไทย ร่วมเป็นกรรมการด้วย สมาคมนี้ถึงแม้ว่าจะก่อตั้งโดยหญิงชั้นกลางที่มีการศึกษาแต่ก็มีจุดมุ่งหมายที่จะทำงานร่วมกับกรรมกรหญิงด้วย

อย่างไรก็ตาม จะพบว่ากระแสเรียกร้องสิทธิสตรีในสมัยนั้น ก่อให้เกิดปฏิกิริยาในหมู่ผู้ชายไม่น้อย ผู้ชายมีความสงสัยว่าหนังสือและวารสารสตรีเหล่านั้นเขียนโดยผู้หญิงจริงหรือไม่ เมื่อผู้หญิงเรียกร้องสิทธิเท่าเทียมทางการศึกษา ผู้ชายก็ออกมาตอบโต้ว่าหน้าที่ของผู้หญิงคือ การเป็นแม่บ้านแม่เรือน เป็นต้น

ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเรียกร้องสิทธิสตรีซึ่งมี 3 ประการดังการศึกษาของ จิตติมา พรอรุณ (2538) คือ การศึกษาได้เปิดโอกาสให้สตรีอ่านออกเขียนได้มีจำนวนมากขึ้น ทำให้สตรีได้รับรู้ข่าวสารต่าง ๆ ทำให้สตรีที่มีการศึกษาบางส่วนเกิดแนวความคิดที่จะเรียกร้องสิทธิสตรี โดยอาศัยวิธีการดำเนินงานผ่านสื่อในรูปแบบหนังสือพิมพ์สตรี เพื่อแสดงความคิดเห็นและเรียกร้องให้มีการแก้ไขประเด็นต่างๆ ที่เห็นว่ายังไม่เป็นธรรมต่อสตรี ประการต่อมาคือ การประกอบอาชีพของสตรีซึ่งประสบการณ์ที่ได้รับในการประกอบอาชีพโดยตรงมีผลทำให้สตรีมีการเปลี่ยนทัศนคติต่อตัวเองว่าตนมีความรู้ ความสามารถ เกิดความมั่นใจ และประการสุดท้ายคือ แบบอย่างจากปัญญาชนภายในการเรียกร้องสิทธิสตรี เช่น เทียนวรรณ ได้เรียกร้องให้ส่งเสริมการศึกษาแก่สตรี รวมทั้งเรียกร้องให้มีระบบผัวเดียวเมียเดียว

2. การเคลื่อนไหวของสตรีในช่วง 2475 - 2516

การเปลี่ยนแปลงการปกครองของไทยจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาสู่ระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยในวันที่ 24 มิถุนายน 2475 ได้ส่งผลกระทบต่อพัฒนาทางการเมือง และการเพิ่มบทบาทและสถานภาพทางการเมืองของสตรีไทยอย่างมาก โดยให้หญิงและชายมีสิทธิในการออกเสียงเลือกตั้งและลงสมัครรับเลือกตั้งได้เท่าเทียมกัน และในปี พ.ศ. 2492 นางอรพิน ไชยกาล ได้รับเลือกตั้งเป็น ส.ส. หญิงคนแรก และคนเดียวจากจังหวัดอุบลราชธานี (กมล สุขพานิช-ขันทปราบและคณะ, 2529: 139)

ในปีพ.ศ. 2500 ในช่วงระยะเวลาก่อนและหลังการรัฐประหารครั้งแรกของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ผู้นำสตรีไทยจำนวนหนึ่งยังคงสามารถเข้าไปมีบทบาททางการเมืองในระดับชาติได้บ้าง เมื่อเปรียบเทียบกับ การถูกจำกัดบทบาทอย่างสิ้นเชิงในช่วงการปกครองแบบเผด็จการของจอมพล

สฤณี ในระยะต่อมา

อย่างไรก็ตามสตรีก็ถูกจำกัดสิทธิทางการเมืองในระดับท้องถิ่นมาเป็นเวลานาน แต่เดิมนั้นพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. 2457 มาตรา 12 และมาตรา 16 กำหนดคุณสมบัติของผู้สมัครรับเลือกตั้งเป็นผู้ใหญ่บ้าน และผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน จะต้องเป็นชายเท่านั้น ทำให้สตรีถูกจำกัดโอกาสที่จะดำรงตำแหน่งดังกล่าว

ในระหว่าง พ.ศ. 2475 - 2476 มีการจัดทำหนังสือพิมพ์ หญิงไทย ขึ้นโดยหญิงไทยได้ทำการเรียกร้องสิทธิสตรีในประเด็นเรื่อง การปรับปรุงระบบเศรษฐกิจ สิทธิทางการเมืองโดยเฉพาะปัญหาของชนชั้นล่าง ข้อเรียกร้องทั่วไปยังคงเป็นประเด็นคล้ายกันข้อเรียกร้องสมัยปฏิรูปประเทศ กล่าวคือ เรียกร้องให้เปิดโอกาสทางการศึกษาแก่สตรีมากขึ้น นอกจากนี้ยังเรียกร้องให้รัฐบาลเข้ามาดูแลแก้ปัญหาระหว่างนายจ้างกับกรรมกร รวมทั้งการยกเลิกการเก็บภาษีคนจน

ในสมัยฟื้นฟูประเทศหลังสงคราม (พ.ศ. 2489 - 2500) ปรากฏว่า ได้มีการแก้ไขกฎหมายให้มีการรับรองความสามารถในการทำงานของสตรีเท่ากับชาย โดยมีพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือนกำหนดอัตราเงินเดือนข้าราชการสตรีเท่ากับข้าราชการชาย นอกจากนี้ยังมีการเรียกร้องให้แก้ไขกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 และบรรพ 6 ที่สตรียังถูกจำกัดสิทธิบางประการ ไม่ว่าจะเป็นสิทธิในการประกอบอาชีพเท่าเทียมกับชายในทุกตำแหน่ง สิทธิในการดูแลทรัพย์สินของหญิงมีสามี สิทธิในครอบครัว เป็นต้น

ปัจจัยที่เกื้อหนุนการเรียกร้องสิทธิสตรีนั้นมีทั้งปัจจัยภายนอกประเทศและปัจจัยภายในประเทศ ซึ่งได้แก่ การที่องค์การสหประชาชาติมีบทบาทในการส่งเสริมสถานภาพสตรี ซึ่งมีผลทำให้ประเทศสมาชิกต่างหันมาแก้ไขกฎหมายให้สอดคล้องกับกฎบัตรสหประชาชาติรวมทั้งประเทศไทยด้วย ส่วนปัจจัยภายในประเทศได้การปรับปรุงนโยบายทั้งทางการเมือง เศรษฐกิจ การศึกษา และกฎหมาย

ดังจะพบว่าการเรียกร้องสิทธิสตรีในระหว่างเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 นั้นได้หยุดชะงักไประยะหนึ่ง เมื่อสงครามสงบกระแสการเรียกร้องสิทธิสตรีแนวเสรีนิยมที่ทำการต่อสู้ผ่านทางกฎหมายได้กลับตื่นตัวขึ้นอีกครั้งหนึ่ง การเรียกร้องครั้งนี้ให้ความสำคัญต่อการขอแก้ไขกฎหมายครอบครัว และมีการดำเนินงานที่เป็นระบบมากขึ้น มีการรวมกลุ่มสตรีก่อตั้งเป็นสมาคม องค์กร เพื่อเป็นกำลังต่อรองกับฝ่ายผู้มีอำนาจ โดยองค์กรที่มีบทบาทสำคัญมี 2 องค์กร คือ สำนักวัฒนธรรมฝ่ายหญิง และสมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายบัณฑิตสตรีทางกฎหมาย จิตติมา พรอรุณ, 2538 : 85-86)

และจากการที่ผู้แทนสมาคมสตรีไทยได้มีโอกาสไปร่วมประชุมในต่างประเทศและเห็นรูปแบบขององค์กรสตรีของประเทศต่าง ๆ จึงเกิดแนวความคิดที่จะรวมตัวกันเป็นองค์กรที่ใหญ่ขึ้น ดังนั้นสภาสตรีแห่งชาติฯ จึงได้จดทะเบียนเป็นนิติบุคคลเมื่อวันที่ 29 กันยายน 2499 จากการ

ประชุมของสมาคมสตรีทั่วประเทศ 78 สมาคม กิจกรรมของสภาสตรีแห่งชาติฯ ส่วนใหญ่อยู่ในขอบเขตของงานสังคมสงเคราะห์ (ชัตติยา กรรณสูต และคณะ, 2523: 17-23)

นอกจากกระแสการเรียกร้องสิทธิสตรีแนวเสรีนิยมแล้ว ยังได้เกิดกระแสการเรียกร้องสิทธิสตรีแนวสังคมนิยมอีกด้วย ซึ่งได้สะท้อนผ่านข้อเขียนของปัญญาชน เช่น กุหลาบ สายประดิษฐ์ เช่น ปรัชญาของสิทธิมาริกซิสต์ กำเนิดครอบครัวของมนุษยชาติ และระเบียบสังคมของมนุษย์ นอกจากนี้ยังมี จิตร ภูมิศักดิ์ ปัญญาชนผู้มีผลงานด้านลัทธิมาริกซิสต์ และด้านสิทธิสตรี งานเขียนด้านผู้หญิงที่สำคัญมาก คือ “อดีต ปัจจุบัน อนาคตของสตรีไทย” ซึ่งเป็นการศึกษาที่พยายามอธิบายสถานภาพที่ต่ำต้อยของหญิงไทยในแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้นคือ จิตร ได้วิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างสถานภาพของผู้หญิงไทยกับวิธีการผลิตที่เปลี่ยนแปลงในแต่ละยุค (สุชีลา ตันชัยนันท์, 2531 : 121) โดยการเรียกร้องสิทธิสตรีแนวสังคมนิยมนี้ เพื่อผู้หญิงคนหนึ่งภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516

เมื่อพิจารณาถึงกลุ่มองค์กรสตรีที่เกิดขึ้นมากมายในขณะนี้ กรวิภา บุญเชื้อ (2537) ได้แบ่งองค์กรสตรีตามแนวกิจกรรมออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ คือ ,

(1) กลุ่มหรือองค์กรที่ต่อสู้ในประเด็นทางกฎหมาย เช่น สมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมาย ซึ่งได้ต่อสู้เพื่อแก้ไขประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยกฎหมายครอบครัว

(2) กลุ่มหรือองค์กรที่ดำเนินกิจกรรมทางด้านพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของสตรี เช่น สมาคมส่งเสริมสถานภาพสตรี สมาคมผู้บำเพ็ญประโยชน์ฯ เป็นต้น

(3) กลุ่มหรือองค์กรที่ต่อสู้ในประเด็นทางการเมือง เช่น มูลนิธิผู้หญิง มูลนิธิเพื่อนหญิง กลุ่มเอ็มเพาเวอร์ เป็นต้น ซึ่งเป็นองค์กรที่เกิดขึ้นหลัง ปี พ.ศ. 2516 ดังจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดในช่วงต่อไป

ในระยะนี้องค์กรสตรีที่มีบทบาทส่วนใหญ่จะเป็นองค์กรที่ต่อสู้ในประเด็นทางกฎหมาย และองค์กรที่เน้นกิจกรรมทางด้านพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมของสตรี มากกว่าองค์กรที่ต่อสู้ในประเด็นทางการเมือง ทั้งนี้เนื่องจากประเทศตกอยู่ในยุคมืด

3. การเคลื่อนไหวของสตรีในช่วง 2516 - ปัจจุบัน

ก่อนหน้าเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ปรากฏว่า ได้มีการรวมตัวกันของนักศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ภายใต้ชื่อ กลุ่มผู้หญิงมหาวิทยาลัย ทั้งนี้ทางกลุ่มได้ให้ความสนใจไม่เฉพาะปัญหาผู้หญิง แต่ได้สนใจปัญหาทางการเมือง เช่น การคัดค้านสงครามเวียดนาม ปัญหาการปกครองในระบอบเผด็จการ และภายหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 กลุ่มผู้หญิงในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้ประสานความร่วมมือกันมากขึ้น โดยได้รณรงค์ปัญหาโสเภณี ปัญหาค่าจ้างแรงงาน รวมทั้งได้สนับสนุนสหภาพแรงงาน และการต่อสู้ของคณงานสตรีด้วย

การเรียกร้องสิทธิสตรีในระยะนี้ที่สำคัญ ๆ มีอยู่ 2 กระแสใหญ่ ๆ เช่นเดียวกับในช่วงที่ 2 คือ การเรียกร้องสิทธิสตรีแนวเสรีนิยม และแนวสังคมนิยม อย่างไรก็ตามหลังจากปี พ.ศ. 2523 เป็นต้นมาได้เกิดแนวคิดนี้หลากหลายมากขึ้น เช่น การจัดตั้งกลุ่มเพื่อนหญิง กลุ่มผู้หญิง กลุ่มปากรี เป็นต้น

ในระยะนี้มีปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการเรียกร้องสิทธิสตรี 2 ประการคือ เกิดการคลี่คลายทางการเมืองภายในประเทศ ทำให้ประชาชนเกิดความตื่นตัวมีการรวมกลุ่มองค์กรเพื่อเรียกร้องสิทธิเสรีภาพ ทรวมทั้งการเรียกร้องสิทธิสตรีด้วย นอกจากนี้องค์กรสหประชาชาติยังได้กำหนดให้ปี 2518 เป็นปีสตรีสากล โดยในที่ประชุมมีสตรีสากลที่กรุงแมกซิโกซิตี้ได้มีการลงมติรับรองปฏิญญาว่าด้วยความเสมอภาคของสตรี และการมีส่วนร่วมในการพัฒนา การสร้างสรรค์สันติภาพ และมีการรับรองแผนปฏิบัติการระดับโลกของทศวรรษแห่งสตรีขององค์การสหประชาชาติว่าด้วยความเสมอภาค การพัฒนา สันติภาพ พ.ศ. 2518 - 2528 ให้ประเทศสมาชิกยึดถือปฏิบัติ คือ การขยายการศึกษาสตรีทุกระดับ โอกาสในการประกอบอาชีพ ให้สิทธิทางการเมือง ประกอบอาชีพ ให้สิทธิทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม

การเคลื่อนไหวขององค์กรสตรีในระยะนี้ที่สำคัญ ๆ คือ การเรียกร้องสิทธิสตรีแนวเสรีนิยม และการเรียกร้องสิทธิสตรีแนวสังคมนิยม โดยการเรียกร้องของกลุ่มสตรีนิยมยังคงเน้นในเรื่องสิทธิทางกฎหมายเป็นหลัก เช่น เสนอให้รัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2517 ระบุให้หญิงและชายมีสิทธิเท่าเทียมกัน รวมทั้งการแก้ไขกฎหมายครอบครัวในเรื่องที่ผู้หญิงยังเสียเปรียบชาย รวมทั้งการเคลื่อนไหวขอให้แก้ไขระเบียบ ข้อบังคับต่างๆ ของหน่วยงานราชการที่จำกัดสิทธิสตรี ในส่วนข้อเรียกร้องของกลุ่มสตรีแนวสังคมนิมนั้นส่วนใหญ่เป็นเรื่องสิทธิทางการเมือง สิทธิของคนงานและชาวนา ชาวไร่ การต่อต้านการประวัตนางงาม ปัญหาโสเภณี ปฏิกริยาของสังคมในเรื่องนี้มีทั้งส่วนที่เห็นด้วยและส่วนที่ไม่เห็นด้วย กระแสคัดค้านต่อต้านการเคลื่อนไหวกระแสนี้นำไปสู่ระดับความรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ เช่น การลอบสังหารผู้นำนักศึกษา ผู้นำแรงงาน ผู้นำชาวนา นักการเมือง จนนำไปสู่ความรุนแรงกรณี 6 ตุลาคม 2519 ซึ่งหลังจากนั้นเป็นต้นมา ประเทศไทยได้กลับไปสู่ยุคมืดอีกครั้งหนึ่ง

การเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิสตรีกลับมาคึกคักใหม่ประมาณ พ.ศ. 2520 เมื่อนักวิชาการกลุ่มหนึ่ง นักเขียน และคนงานบางส่วน ได้ร่วมกันจัดตั้ง กลุ่มเพื่อนหญิง เพื่อให้เป็นแกนนำในการรณรงค์ปัญหาสิทธิสตรี กลุ่มเพื่อนหญิงได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศในฐานะตัวแทนผู้ต่อสู้เพื่อสิทธิของสตรี เช่น กรรมการกิจการสตรีและเยาวชนสภาผู้แทนราษฎร ได้มอบหมายให้กลุ่มเพื่อนหญิงศึกษาปัญหาสตรีด้านต่างๆ เพื่อเป็นข้อมูลสำหรับการพิจารณาในสภาฯ ต่อไป ปัจจุบันกลุ่มเพื่อนหญิงได้จดทะเบียนเป็นมูลนิธิโดยได้เน้นไปที่ปัญหาความรุนแรงทางเพศ เรื่องผู้หญิงชนบท และการให้ความช่วยเหลือด้านกฎหมายแก่สตรี นอกจากมูลนิธิเพื่อนหญิงแล้วยังมีมูลนิธิผู้หญิงซึ่งก่อตั้งขึ้นในระยะเวลาไล่เลี่ยกัน อย่างไรก็ตาม จุดเน้นของมูลนิธิผู้หญิงคือ ปัญหาโสเภณีข้ามชาติ

โครงการสตรีศึกษาของมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้มีบทบาทไม่น้อยในการให้การศึกษาแก่สาธารณชน ในประเด็นปัญหาสตรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงการสตรีศึกษา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ซึ่งได้ประสานความร่วมมือกับองค์กรสตรีชาวบ้านในการรณรงค์ปัญหาของสตรีภาคเหนือ

ทั้งมูลนิธิเพื่อนหญิงและมูลนิธิผู้หญิงได้เน้นการขยายเครือข่ายการดำเนินงานสู่ภูมิภาค โดยเฉพาะมูลนิธิเพื่อนหญิงได้พยายามสร้างเครือข่ายในกลุ่มผู้หญิงชนชั้นกลางในเมืองมากขึ้น ด้วย นอกจากนี้ประเด็นที่ใช้รณรงค์มีลักษณะเป็นปัญหาร่วมของผู้หญิงทุกกลุ่ม เช่น การรณรงค์เรื่องสิทธิลาคลอด 90 วัน นั้นปรากฏว่าได้รับความร่วมมือจากผู้หญิงทำงานจำนวนมาก (สหภาพแรงงานธนาคาร) ไม่เฉพาะคนงานโดยการรณรงค์ได้รับความสำเร็จ การรณรงค์ระยะหลังนี้ทางมูลนิธิเพื่อนหญิงได้หยิบประเด็นสุขภาพของคนงาน เรื่องสิ่งแวดล้อม (โครงการบ้านธรรมชาติ) ซึ่งได้รับความสนใจจากสังคมพอสมควร

ข้อเสนอเพื่อการพิจารณา

จะพบว่าการเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิสตรีในประเทศไทยอาจจะเป็นระยะเริ่มต้นของการก่อรูปขบวนการประชาสังคมของไทย ในขณะที่การเคลื่อนไหวในต่างประเทศนั้นมีพัฒนาการที่ต่อเนื่องและยาวนานกว่า มีผู้เข้าร่วมกว้างขวาง และมีผลกระทบต่อนโยบายขององค์กรระหว่างประเทศ เช่น องค์กรสหประชาชาติ หรือนโยบายของรัฐบาลต่าง ๆ ในประเด็นปัญหาสตรีหรืออาจกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ปัญหาความไม่เสมอภาคระหว่างเพศในสังคมไทยได้เป็นประเด็นไปสู่การพัฒนาประชาสังคมในระดับองค์กร และระดับขบวนการประชาชนในระดับหนึ่ง แต่ยังมีได้พัฒนาไปสู่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมสำหรับทิศทางในอนาคตนั้นการเคลื่อนไหวเรียกร้องสิทธิสตรีน่าจะไต่ระดับของขบวนการไปสู่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม และมีส่วนในการพัฒนา Third sector การศึกษาเกี่ยวกับพัฒนาการและบทบาทของกลุ่มสตรีชนบทในระดับรากหญ้ายังเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับการวิจัยในอนาคต

บรรณานุกรม

- กมล สุพานิช-ชั้นปราบ และคณะ. (2529) “ผู้หญิงกับการเมือง” ใน อมรา พงศาพิชญ์ (บก.), *รวมบทความประเด็นเรื่อง “สตรี”*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- กรวิภา บุญเชื้อ. (2537) “แนวทางการต่อสู้ของสตรีไทยกับอำนาจแปรเปลี่ยน(บทวิเคราะห์)” ใน กอบกุล อิงคุทานนท์ (บก.), *ผู้หญิงกับอำนาจที่จะแปรเปลี่ยน*. กรุงเทพฯ: คบไฟ.
- การัญญา แก้วเทพ. (2535) *อิตติศาสตร์*. กรุงเทพฯ : เจนเดอร์เพรส.
- การัญญา แก้วเทพ. การัญญา แก้วเทพ และบัณฑิต อ่อนคำ. (2538). *รายงานการประเมินผล มูลนิธิเพื่อนหญิง พ.ศ. 2538*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเพื่อนหญิง.
- ชัตติยา กรรณสูต และคณะ. (2523) *การประเมินผลงานของสภาสตรีแห่งชาติฯ พ.ศ. 2520 - 2522*. กรุงเทพฯ: สำนักวิจัย สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- คณะกรรมการพัฒนาสตรีแห่งชาติ. (2530) *รายงานการสัมมนาและพัฒนาสตรีระดับหมู่บ้าน, 26 - 28 มีนาคม 2530* โรงแรมอิมพีเรียล กรุงเทพฯ.
- คณะอนุกรรมการพัฒนากิจกรรมและบทบาทของสตรี. (2523) *สถานภาพปัจจุบันของสตรีไทย*. กรุงเทพฯ: องค์กรศิลปการพิมพ์.
- จิรติ ดิงศภัทัย และสุชีลา ตันชัยนันท์. (2529) “ทฤษฎีเกี่ยวกับสตรีศึกษา” ใน อมรา พงศาพิชญ์ (บก.), *รวมบทความประเด็นเรื่อง “สตรี”*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัย สังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จิรติ ดิงศภัทัย และอมรศิริ สันต์สุรติกุล. (2526) “Feminism: จากก้าวแรกจนถึงวันนี้.” *สตรีทัศน์*. 1:3 (สิงหาคม - ตุลาคม).
- ชูชัย ศุภวงศ์. (2540) *แนวคิด พัฒนาการ และข้อพิจารณาเกี่ยวกับประชาสังคมไทย*. หนังสือชุดประชาสังคม ลำดับที่ 4 กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ. (2540) *ประชาสังคม: พัฒนาการและนัยยะแห่งอนาคต*. หนังสือชุดประชาสังคม ลำดับที่ 3. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- ธเนศ เจริญเมือง. (2523) *สภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล, เอกสารชุดปฏิบัติการปกครองท้องถิ่นลำดับที่ 6*. กรุงเทพฯ: โครงการศึกษาการปกครองท้องถิ่น คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.